

MİLLİYETÇİLİK AKIMININ OSMANLI DEVLETİ'NE ETKİLERİ: KARADAĞ'IN BAĞIMSIZLIĞI

THE EFFECTS OF THE NATIONALIST CURRENT ON THE OTTOMAN STATE: MONTENEGRO'S INDEPENDENCE

Doktora Öğrencisi İbrahim ÇAKIR
İnönü Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
ibrhmckr.2018@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9863-2510

Gönderim 18 Nisan 2022 – Kabul 11 Haziran 2022
Received 18 April 2022 - Accepted 11 June 2022

Öz: XV. yüzyılda Karadağ'da egemenliğini tesis eden Osmanlı Devleti, hiçbir vakit burada tam bir denetim meydana getirememiştir. Yaşadıkları coğrafyanın da tesiriyle Osmanlılara karşı her fırsatta ayaklanan Karadağlılar, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik fikrinin etkisinde kalarak bağımsızlık isteğiyle isyan etmeye başlamışlardır. 1852'de teokratik yönetim şeklini terk ederek bağımsızlık yolunda önemli bir adım atmışlar, fakat Osmanlılarla yaptıkları mücadelede mağlup olmaktan kurtulamamışlar. Bu mağlubiyetten sonra daha dikkatli davranan Karadağlılar, 1866'da Sırbistan ile bir ittifak yapmışlar ve 1875'te çıkan Hersek isyanını desteklemişlerdir. Bu isyanın gelişmeleri sonucunda Sırbistan'la birlikte Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Savaştan bir şey elde edemeseler de, bu olayların sebep olduğu 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında ve savaş sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında topraklarını yaklaşık iki kat genişleterek hem Adriyatik Denizi'ne çıkmışlar, hem de bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik hareketleri bağlamında meydana gelen ayaklanmalar sonucunda Karadağ'ın bağımsızlık kazanmasına giden süreci arşiv vesikaları ve bu hususta yapılan çalışmaları ele alarak açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Karadağ, Milliyetçilik Hareketleri, 93 Harbi, Fransız İhtilali.

Abstract: The Ottoman Empire, which established its sovereignty in Montenegro in the XVth century, was never able to establish complete control there. Montenegrins, who revolted against the Ottomans at every opportunity due to the influence of the geography they lived in, started to revolt with the desire for independence from the end of the XVIIIth century, under the influence of the idea of nationalism created by the French Revolution. In 1852, they left the theocratic form of government and took an important step towards independence, but they could not avoid being defeated in their struggle with the Ottomans. The Montenegrins, who were more careful after this defeat, made an alliance with Serbia in 1866 and supported the Herzegovina rebellion in 1875. As a result of the developments of this rebellion, they declared war on the Ottoman Empire together with Serbia. Although they could not gain anything from the war, they expanded their lands about two times in the 1877-78 Ottoman-Russian war caused by these events and the San Stefano and Berlin agreements signed after the war, and they both went to the Adriatic Sea and gained

their independence. This study aims to explain the process leading to the independence of Montenegro in the context of the uprisings that took place in the context of nationalist movements in the Ottoman Empire, by dealing with archive documents and studies on this subject.

Keywords: *The Ottoman State, Montenegro, nationalism movements, war of 93, French revolution*

GİRİŞ

1789'da Fransa'da meydana gelen ihtilalin getirdiği fikirler sadece Fransa'yı değil, başta Avrupa olmak üzere dünyanın birçok kesimini etkisi altına almıştır¹. İhtilal sırasında ve sonrasında ortaya çıkan liberalizm, nasyonalizm, sosyalizm ve daha başka akımlar kısa sürede dünyanın büyük bir kısmına yayılmıştır. İhtilalden sonra bir yüzyıl içinde nasyonalist, yani milliyetçi fikirler Avrupa, Güney Amerika ve Osmanlı toprakları başta olmak üzere dünyanın büyük bir kısmında milli ayaklanmalar ve bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına sebep olurken, sosyalizm fikri teoride büyük rağbet görmüş, en ileri şekli olan komünizmin Rusya'da iktidara gelmesiyle doruk noktasına ulaşmıştır². Bu ikisi dışında, özellikle ekonomi alanında liberalizm etkin olurken, sonraki dönemlerde varlığını hissettiren faşizm, anarşizm gibi akımlar ihtilalin getirdiği yeni fikirler doğrultusunda ortaya çıkmış ve bazen teoride, bazen de pratikte uygulama alanı bulmuşlardır.

Milliyetçilik fikrinin 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Batı'dan gelen felsefî bir kavram olduğu şüphe götürmez (Kalaycıoğlu, 1993: s. 207) fakat bu akımın imparatorluktaki gelişimi kendisine has bir özellik göstermiştir. Uzun yıllar boyunca uygulanan millet sisteminin Osmanlı'ya has olan özelliği, Batı'daki gibi etnik kökene dayalı olmasının aksine, din unsuruna dayalı bir tanıma daha yatkın olmasıydı. Osmanlılar, siyasî bir varlık olarak ortaya çıkışlarından itibaren Gayr-ı Müslim unsurların varlığına ve bazı durumlarda kendi kendini yönetmeye dayalı millet sistemi vasıtasıyla din faktörüne dayalı farklılığa müsamaha göstermişlerdir. Bu sistemin gereklerine uygun olarak millet diye anılan her dinî gruba geniş özerklikler tanınmıştı; eğitim ve mahkeme gibi kurumların yönetimi bu grupların din adamlarının kontrolüne bırakılmıştı. XIX. yüzyıla kadar devam eden bu anlayış, bu dönemde farklı bir yapıya bürünmeye başladı. Fransız İhtilâli'nden kaynaklanan ve Osmanlı'daki bu sistemin aksine etnik kökeni ön plana çıkaran milliyetçilik fikri

Osmanlı hâkimiyetindeki Gayr-ı Müslimler arasında yayıldıkça, İtalyan ve Almanlarda görülen ırkçı bir karaktere dönüştü. Buna rağmen dinî duygulara olan güçlü bağ her zaman var oldu. Nitekim Bulgar, Rum ve Ermenilerde uyanan millî

¹ Fransız ihtilali ve gelişmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rude, 2015; Hazan, 2016.

² İhtilal fikirleri yayılma imkânı buldukça Avrupa'da, Güney Amerika'da ve Osmanlı Devleti'nde ayaklanmalar meydana gelmiştir. Güney Amerika'da 1820'lerde meydana gelen hareketlerde Latin Amerika dediğimiz devletler bağımsızlıklarını elde ettiler (Armaoğlu, 1997: s. 110-111). Avrupa'da meydana gelen ve liberalizm ile sosyalizmin ağır bastığı 1830 ihtilallerinde herhangi bir devlet bağımsızlığını elde edemedi fakat daha sonra meydana gelecek hareketlerin önünü açtı (Üçok, 1975: s. 76 vd; Armaoğlu, 1997: s. 111 vd.). Osmanlı Devleti'nde meydana gelen hareketler ise daha farklı bir seyir gösterdi. Daha 1804'te Sırp, 1821'de Yunanlılar ayaklanmış; Sırp özerklik kazanırken, Yunanlılar bağımsız bir devlete sahip olmuşlardır. XIX. yüzyıl boyunca teoride kalan sosyalizm ise XX. yüzyılda Rusya'da komünizme bürünerek pratiğe geçme imkânı bulmuştur. Rusya'da komünizmin iktidara gelmesiyle son bulan Bolşevik Devrimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Üçok, 1975: s. 223 vd.

bilincin çoğunlukla dinî kimliklerinden kaynaklandığı bilinen bir gerçektir McCarthy, 2012: s. 6-7).

Milliyetçilik fikir ve akımının Fransız İhtilali'nin gelişmelerinden ortaya çıktığı bilinmektedir. Fakat asıl gücünü, Avrupa'da meydana gelen 1830 ve 1848 ihtilallerinde kazandığı görülmektedir. 1820'li yıllarda Güney Amerika'da meydana gelen ayaklanmalar sonucunda Latin Amerika ülkeleri dediğimiz devletler bağımsızlıklarını elde ettiler. Liberalizm ve sosyalizmin doğrudan, milliyetçiliğin ise dolaylı olarak etkilediği 1830 ihtilallerinde herhangi bir devlet bağımsızlık elde edemedi. Ancak milliyetçilik akımının asıl gücünü 1848 ihtilallerinde kazandığı meydana gelen hareketlerde görülmüştür. Nitekim bu ihtilaller sırasında Belçika ve İsviçre bağımsız olurken, Prusya ve İtalya da bağımsızlıklarını elde etmeye çok yaklaşmışlardır. Zira 1861'de İtalya³, 1871'de ise Almanya adı altında Prusya bağımsız olmuştur⁴.

Milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti'ne etkisine baktığımızda karşımıza daha farklı bir manzara çıkmaktadır. Daha Avrupa'da milliyetçilik fikrinin yaygınlaşmadığı dönemde, 1804'te Sırbistan'da, 1821'de Yunanistan'da ayaklanmalar meydana gelmiştir. Sırbistan'da daha çok idari yönetimi hedef alan ayaklanma, Yunanistan'da millî ve dinî bir karakterde cereyan etmiştir. Rusya başta olmak üzere, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın işe karışması sebebiyle isyanı kontrol altına alamayan Osmanlı Devleti, 1828-29'da Rusya ile yaptığı savaş sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması'yla Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır (Turan, 2014: s. 339-347). Burada, Yunan isyanı sırasında ortaya çıkan Hellenizm akımının, daha sonra artarak devam edecek olan Balkan milliyetçiliği üzerinde çok önemli bir rol oynadığını da vurgulamak gerekir (Ortaylı, 1993: s. 44).

Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra Balkanlardaki diğer Gayr-ı Müslim unsurların da aynı şekilde hareket etmesini engellemek isteyen Osmanlı Devleti, Müslümanlar ile Gayr-ı Müslimlerin eşitliğinin vurgulandığı Tanzimat

³ Kuzeyi Avusturya'nın, orta kesimi Papalığın, güney kesimi ise monarşi rejimini uygulayan kralların idaresinde olan İtalya'da 1820'lerden itibaren ayaklanmalar meydana gelmiştir. 1848 ihtilallerinde Avusturya ordularına karşı Piyemonte (Sardunya) önderliğinde savaşan İtalyanlar bundan bir sonuç alamadılar. 1853-56 Kırım Harbi'nde İngiltere ve Fransa'nın yanında ve Rusya'ya karşı savaşa girerek gerekli diplomatik hazırlıkları yaptıktan sonra, 1861'de Piyemonte başbakanı Cavour'un uyguladığı siyaset ve Fransız desteği sayesinde Avusturya'nın boyunduruğundan kurtularak bağımsız ve birleşik bir İtalyan Krallığı kurmayı başardılar (Armaoğlu, 1997: s. 285 vd.).

⁴ Fransız İhtilali'nden önce Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu adı altında yaklaşık 360 devletten meydana gelen ve Avusturya'nın hâkimiyetinde bulunan Almanya, Napoleon Bonaparte tarafından ortadan kaldırılmış ve Ren Konfederasyonu adıyla devletlerin miktarı da azaltılarak birleştirilmiştir. 1815 Viyana Kongresi'nde Germen Konfederasyonu adıyla yeniden bir çeki düzen verilen Almanya, bu defa 36 devletten teşekkül ettirilmiştir. Bunlar içerisinde en güçlüsü olan Prusya'da 1830 ihtilallerinde ayaklanmalar meydana gelmiş, 1848 ihtilallerinde de birleşik bir Almanya kurulması için yeniden ayaklanmalar patlak vermiştir. Nihayetinde Bismarck'ın başbakanlığı döneminde hem diplomasi hem de siyasi alanda gerekli hazırlıkları yapan Prusya, önce Avusturya'yı, ardından Fransa'yı savaş alanında mağlup ederek 1871'de Almanya adı altında milli bir devlet vücuda getirmiştir (Üçok, 1975: s. 134 vd; Armaoğlu, 1997: s. 298 vd.).

Fermanı'nı ilan etmiş ve bu doğrultuda ıslahatlar yapmaya çalışmıştır⁵. Bunda yeterince başarı sağlanamaması ve Avrupalı devletlerin baskısı sebebiyle 1856'da Islahat Fermanı ilan edilmiş ve bu fermanla Gayr-ı Müslimlere yeni haklar verilmiştir (DABOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ..MMS.), 6-245). Tüm bunlara rağmen Gayr-ı Müslimlerin bağımsızlık istek ve hareketlerine engel olunamamıştır.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen milliyetçilik hareketleri bununla sınırlı kalmamış, XIX. yüzyıl boyunca artarak devam etmiştir. Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla başlatılan girişimlerin de sonuç vermemesi ve Yunan ayaklanmasının Rumlar açısından başarıyla sonuçlanmasının verdiği cesaretle bilhassa Balkanlarda yeniden ve daha geniş kapsamlı ayaklanmalar çıkmaya başlamıştır. Karadağ, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan ve Girit'te hem millî hem de dinî sebeplerden kaynaklanan bu ayaklanmalar yabancı güçlerin müdahalesi söz konusu olmayınca başarılı olamadılar. Hersek'te ve Bulgaristan'da ortaya çıkan olayların gelişmeleri sonucunda patlak veren ve literatürde *93 Harbi* olarak adlandırılan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'yla Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsızlığına kavuşurken, 1908'de Bulgaristan ve 1913'te Arnavutluk bağımsız devletler oldular.

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni meşgul eden ve yabancı devletlerin sürekli işe karışmaları sebebiyle çözümü daha da zorlaşan milliyetçi hareketler içerisinde Karadağ'da meydana gelen olaylar farklı bir hususiyet göstermektedir. Nitekim diğer ayaklanmalar genel olarak dinî duygular ve kültürel bilincin uyanması sebebiyle meydana gelirken, Karadağ'da doğrudan yönetime karşı bağımsızlık gayesiyle arka arkaya ayaklanmalar yaşanmıştır. Bu makalede, Karadağ'da meydana gelen bağımsızlık hareketlerine milliyetçilik akımının tesirlerini ele alarak, bağımsızlığa giden yolda nasıl bir gelişme gösterdiğini açıklamaya çalışacağız.

1. KARADAĞ'IN DURUMU

Karadağ'ın bulunduğu coğrafya, İlkçağlarda, Hint-Avrupa dil ailesine mensup olan İllirlerin vatanıydı. Bunların ismine nispetle İllirya olarak adlandırılan bölge, Sava Nehri'nin güney kısımlarında kalan eski Yugoslavya bölgesi ile Arnavutluk'u, yani Balkanların batı kısımlarını içermekteydi. Bölgenin coğrafi yapısının oldukça dağlık olması hasebiyle, burada bulunan savaşçı kabileler dağınık bir durumda yaşamışlar ve bundan ötürü merkezi bir krallık kuramamışlardır (Karatay, 2013: s. 143). Karadağ halkı VII. Yüzyıla kadar Arnavut iken, bu tarihten itibaren Sırların kontrolüne girmesi sebebiyle zamanla Sırplaşmıştır (Armaoğlu, 1997: s. 275).

Karadağ'ın, Crno Gora (Montenegro) adıyla ilk defa kaynaklarda anılması, Papa IX. Lav'ın 9 Ekim 1053'te Karadağ'ın sahip olduğu topraklarla haklarını onaylaması

⁵ Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u adıyla da anılan Tanzimat Fermanı'nın giriş kısmında Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Kur'an'a, şeriata ve faydalı kanunlara riayet edildiği için halkın refahının ve devletin sağlığının yerinde olduğu, ancak son yüz elli yıldır bunlara gerektiği şekilde riayet edilmediği için devlet işlerinin aksadığı, halkın refahının bozulduğu belirtilmekteydi. Devamında, bu fenalıkları gidermek için yeni bazı kanunların çıkarılacağı ve buna göre bazı ıslahatlar yapılacağı vurgulanmaktaydı. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [DABOA], Müzehheb Ferman ve Beratlar [MFB], 48). Ayrıca bkz. İnalçık, 2008: s. 29-56.

münasebetiyle yayınladığı bir belgede olmuştur. Adının geçtiği ikinci bir belge, 2 Temmuz 1097'de Papa II. Urban'ın Veronalı Psikopos Albert'in mal varlığını onaylamak için çıkardığı belgedir (Memic, 2016: s. 40-42). Bu da göstermektedir ki, Montenegro adı XI. yüzyılda ve belki çok daha önceleri kullanılmaktaydı. Bundan sonra 1296'da Kral Milutin'in bir beratında ve 1435 tarihli Venedik belgelerinde Karadağ (Montenegro) adı karşımıza çıkmaktadır (Memic, 2016: s. 40-42).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, bölgenin coğrafi koşulları sebebiyle Karadağ'da uzun yıllar bir birlik sağlanamadı. 1427 yılına gelindiğinde bölgede hâkimiyet kuran Stefan Crnojevic, başkenti Zabljak şehri olmak üzere Karadağ (Montenegro) Prenslüğünü kurdu. Bu sıralarda Osmanlıların Balkanlarda hızla yayılması karşısında endişeye düşen Crnojevic 1455'te, daha sonra yerine geçen oğlu İvan Crnojevic (Kara İvan) ise 1465'te Venedik hâkimiyetine girdiklerini ilân ettiler. Kara İvan, bu sırada başlayan ve yaklaşık on altı yıl süren Osmanlı-Venedik savaşında Venedik tarafında yer alarak Osmanlılara karşı savaştı. Fatih Sultan Mehmed 1478'de çıktığı Arnavutluk seferi esnasında başkent Zabljak da dâhil olmak üzere Karadağ'ın büyük bir kısmını Osmanlı topraklarına kattı. Başkentini İşkodra'nın 40 kilometre kuzeybatısında inşa ettiği Obod'a taşıyan Kara İvan, Osmanlı-Venedik savaşını bitiren antlaşmanın görüşmelerine dâhil edilmeyince İtalya'ya giderek hayatının geri kalanını orada sürdürmeye karar verdi (Kithir, 2015: s. 117-118).

II. Bayezid döneminde Venedik'le savaş yeniden başlayınca, Osmanlılar 1496'da giriştikleri seferlerle İşkodra dâhil, Karadağ'ın neredeyse tamamını fethettiler ve Kara İvan'ın oğlu Curuc'u bölgeden uzaklaştırarak yerine kardeşi Stefan'ı Karadağ Prenslüğüne getirdiler. Böylelikle Karadağ'ı kendisine tâbi bir prenslik durumuna getiren Osmanlılar, 1499'da yeniden başlayan savaşı sonlandıran 1503 İstanbul Antlaşması'yla Karadağ'ın Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu Venedik'e kabul ettirmeye muvaffak oldular (Kithir, 2015: s. 118-119). Bar ve Ultsiny'in de 1571'de ele geçirilmesiyle Karadağ'ın fethi tamamlandı (Memic, 2016: s. 45). Fakat bölgenin oldukça dağlık, halkın ise savaşçı bir karaktere sahip olması sebebiyle Osmanlıların Karadağ üzerinde tam bir kontrol tesis ettikleri söylenemez. Bu sebeple Karadağlılar iç işlerinde çoğu zaman özerk olmuşlardır (Armaoğlu, 1997: s. 275). Osmanlı Devleti'nin, Karadağ'ı, dağlık olması ve gelirinin de pek önemli olmaması sebebiyle belli bir gelir karşılığında iç işlerinde tamamen serbest bırakması da bunu doğrulamaktadır (Karal, 1988: s. 70-71).

Osmanlı idaresi kurulmadan önce Karadağ'ın başında *Knez* denilen bey veya prensler bulunmaktayken, Osmanlı idaresi kurulduğu sırada, 1499'da Karadağ Knez'i feragat ederek idareyi *Vladika* olarak adlandırılan piskoposa bırakmıştır. Bu suretle teokratik bir idare tesis edildi. Karadağlılar tıpkı Sırp'lar gibi koyu Ortodoks idiler. İlk döneminde Arnavutluk'taki İpek Patrikliğine bağlı olan Vladikalar, XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin bu patrikliği İstanbul'daki patrikliğe bağlaması üzerine siyasî açıdan olduğu kadar dinî bakımdan da Osmanlı Devleti'nin bünyesine girmişlerdir (Armaoğlu, 1997: s. 275; Karal, 1988: s. 71; Karatay, 2013: s. 355-363).

2. KARADAĞ'DA İLK AYAKLANMALAR

Fransız İhtilali'nden sonra hızla yayılmaya başlayan milliyetçilik fikri çok erken tarihlerde Osmanlı topraklarına ulaşmış ve Rumların isyan ederek Yunanistan adıyla Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir devlet kurmalarına sebep olmuştur.

Bundan sonra Balkanlardaki diğer Gayr-ı Müslimler arasında da yayılan milliyetçilik fikrinin tesir ettiği yerlerden biri de Karadağ olmuştur. Bölgenin dağlık, halkının koyu Ortodoks ve saldırgan bir karakterde olması sebebiyle Osmanlı Devleti'ni çoğu zaman meşgul eden Karadağ'da (Memic, 2016: s. 198 vd.), özellikle 1696'da Vladika olan Danilo Petroviç Njegoş döneminde (1696-1735) sürekli çatışmalar meydana gelmiştir. Petroviç ailesi hiçbir zaman Osmanlı idaresine boyun eğmedi; 1702'de çok sayıda Müslümanı katlederek bu tavrını açıkça ortaya koydu. Durumun öğrenilmesi üzerine Osmanlılar buraya birkaç kez sefer yaptysalar da bir sonuç elde edemediler (Gölen, 2011: s. 503; Castellan, 1993: s. 314-315). Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Petroviç ailesi Vladika olarak Karadağ'ın yönetimini üstlenirken, Radonjic isimli bir başka aile sivil yönetici görevini üstlenmişti. Bu dönemde gerçek otoriteyi elinde tutan; kan davasına dayalı bir adalet sistemi uygulayan ihtiyar heyetleri, yani kabilelerdi (Jelavich, 2006: s. 273). Bu heyetler kendi içlerinde bir bütün sağlayamazlar, ancak komşuları Boşnak ve Arnavut Müslümanları ile Osmanlılara karşı birleşirlerdi (Castellan, 1993: s. 315). Aynı zamanda Rus Çar'ı Büyük Petro zamanından beri Vladika, Çar'ın koruması altındaydı ve Rus yardımları sayesinde düzensiz vergilerin ortaya çıkardığı boşluk kısmen kapatılmaktaydı (Castellan, 1993: s. 315).

XIX. yüzyılın başlarında ülkenin sınırları da, Osmanlı Devleti karşısındaki statüsü de kesin olarak belli değildi. Karadağlı liderler bağımsız bir devlet olduklarında ısrar ederken, Osmanlılar burayı imparatorluğun bir parçası sayıyorlardı. Ülke siyasi ve ekonomik açıdan geri kalmış bir durumdaydı. Bu fakirliğin temel sebebi, ülkenin dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahip olmasıydı. Tarıma elverişli arazinin azlığı temel geçim kaynağının hayvancılık olmasına sebep olmuştur. Ülkenin geçim konusunda zor şartlar altında bulunması, göç ya da toprak genişlemesi gibi iki faktörü ön plana çıkarmıştı (Jelavich, 2006: s. 273). Nüfus artışını da göz önüne alırsak, Karadağlıların bu iki faktörden topraklarını genişletmeyi seçmiş olmalarını gayet tabii karşılamak gerekir.

1782'de Vladika olan ve elli yıl iktidarda kalan I. Petar, ülkede bir takım reformlar yaparak kabilelerin vergi ödemesi ve kan davalarının sınırlandırılması için mücadeleye başladı. Kısa süre sonra Radonjic ailesini ortadan kaldırarak Petroviç ailesini Karadağ'ın tek hâkimi haline getiren I. Petar, sırasıyla 1798 ve 1803'te on altı ve on yedi maddelik, toplam otuz üç madde olan Karadağ ve Brda Genel Kanunu'nu çıkardı. Bu kanunla mahkeme ve vergi işlerine bir düzen vermeye çalıştı. Bir polis teşkilatı kurarak bütün kabilelerin eşit şekilde temsil edildiği elli kişilik bir meclis teşkil etti. Fakat bütün bu yenilikler, çıkarları zedelenen kabile şefleri, yani ihtiyar heyetleri tarafından tepkiyle karşılandı. (Karatay, 2013: s. 449). 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avursturya harplerinde Osmanlı'ya karşı savaşa girdi. Zıştovi ve Yaş antlaşmalarından bir şey elde edemediyse de, 1799'da yapılan bir antlaşmayla "Karadağ'ın hiçbir vakit Osmanlılara bağlı olmadığını" Osmanlı elçilerine kabul ettirmeye muvaffak oldu. Osmanlı hükûmeti buna itiraza etti fakat fırsattan yararlanan Petar, Brdalar denilen bölgenin ormanlarıyla dağlık alanlarını Karadağ'a ilhak ederek

topraklarını yaklaşık iki kat genişletti (Castellan, 1993: s. 315-316). İşkodra beyi olan Kara Mahmud Paşa'ya karşı savaştı ve 1796'da yapılan Krusi Savaşı'nda galip gelerek onu ortadan kaldırdı. Bu galibiyet, daha önce iki ayrı grup halinde olan Brda ve Karadağ kabilelerini de bir araya getirmiştir (Yılmazçelik-Özdem, 2013: s. 10).

Karadağ'ın Osmanlı hâkimiyetini kabul etmemesi ve her fırsatta Müslümanlar aleyhine hareket ederek topraklarını genişletmeye çalışmasında Rusya ve Avusturya'nın önemli rolleri olmuştur. Daha sonra Fransa da Karadağ'ın bağımsızlığını destekleyen devletlerden olmuştur. Başkent Çetine (Cetinje)'de ikamet eden Vladika'nın vergi toplama hakkı yoktu. Bundan dolayı ülkesi adına yapılan bütün harcamaları ya kendi cebinden, ya da Rusya'nın yaptığı yardımlar sayesinde karşılamaktaydı. Bunun bilincinde olan Karadağlılar, Rus Çarı Büyük Petro zamanından itibaren her Osmanlı-Rus savaşında Rusya'nın yanında yer alarak Osmanlı ordularına karşı savaşmışlardır (Gölen, 2011: s. 504). Rusya'nın Karadağ'la bağları sadece maddî yönlü değil, her ikisinin de Ortodoks olması hasebiyle dinî yönlü de olmuştur.

Avusturya'nın Karadağ'a ilgisi XVIII. yüzyılın sonlarında başlamıştır. 1797'de Avusturya ordularını yendikten sonra Campo Formio antlaşmasını imzalatmaya muvaffak olan Napoleon Bonaparte, bu antlaşma ile Venedik Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırarak topraklarının bir kısmını Avusturya'ya bırakmıştır. Böylelikle Çetine'nin kuzey kısımları ile Kotor Körfezi'ni ele geçiren Avusturya, bu dönemden itibaren Karadağ'la ilgilenmeye, dolayısıyla Osmanlılara karşı destek vermeye başlamıştır (Yılmazçelik-Özdem, 2013: s. 9-10). Osmanlı hâkimiyetine girdiğinden beri zaten boyun eğmeyen Karadağlılara Rusya ve Avusturya gibi iki büyük güçten destek gelmesi, bu andan itibaren bölgede daha fazla çatışma yaşanacağını işaretlerini vermiştir. Fransa'ya gelince; ihtilal ve koalisyon savaşları döneminde milliyetçi hareketleri kıskırtanın Fransızlar olduğu unutulmamalıdır. Napoleon Bonaparte'nin yeğeni olan III. Napoleon, 1848'de Fransa Cumhurbaşkanı seçildi. Daha sonra kendisini imparator ilan ederek âdeta Avrupa'nın hakemi rolünü oynamaya başladı. Bu amaç doğrultusunda, nerede olursa olsun bütün milliyetçi ayaklanmaları ve bağımsızlık isteklerini destekledi (Armaoğlu, 1997: s. 291). Daha sonra Fransa'ya iki büyük rakip haline gelecek olan İtalya ve Almanya'nın millî birliklerini tamamlamalarına verdiği destek de göz önüne alınırsa, Karadağ'a destek vermiş olması gayet tabii karşılanmalıdır.

Karadağlıların XIX. yüzyılın başlarından itibaren daha fazla sorun çıkarmaları ve her fırsatta Osmanlılara karşı ayaklanarak Rusya'nın yanında savaşa katılmaları temelde iki sebepten kaynaklanmaktaydı. Bunlardan birincisi, Fransız İhtilali'nden sonra hızla yayılmaya başlayan milliyetçilik fikridir. Bilindiği üzere, bilhassa Napoleon Bonaparte döneminde Fransa'nın yaptığı her savaşta milliyetçilik fikri ön planda tutulmuştur. Mesela Kuzey İtalya'ya giren Napoleon, buradaki insanları, bağlı oldukları Avusturya'ya karşı her fırsatta ayaklandırmaya çalışmıştır. Bu ve benzeri hareketler sebebiyle hızla yayılmakta olan milliyetçilik akımı kısa sürede Balkan coğrafyasına da ulaşmıştır. Diğer milletlere olduğu gibi, Karadağlılara da etki eden bu fikir, Karadağ'ın ayaklanma sebepleri arasında belki de en başta yer almıştır. Fakat burada şunu da belirtmek gerekir ki, millet ve milliyet fikri Karadağlılar arasında çok önceleri zaten mevcut idi. Üstelik İtalyanlar gibi hemen Fransa'yı izlemediler. Nitekim 1806'da Dubrovnik'i el geçiren Fransızlar buradan Karadağ'a ilerlemek istediklerinde

Karadağlılar ciddi bir direniş göstermişler ve Fransızları püskürtmüşlerdir (Karatay, 2013: s. 448).

İhtilalden sonra ayaklanmaların artmasının sebebi bu dönemde hemen her tarafta milli bilincin uyanması ve bilhassa kültürel sahada milli eserlerin vücuda getirilmesidir. Karadağlıların ayaklanmalarında ikinci sebep Osmanlıların yerel ayanları kontrol altında tutamamasıdır. Yanyalı Ali Paşa gibi diğer Arnavut ve Boşnak ayanları da Osmanlı kontrolüne karşı direniyor ve sürekli olarak birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Osmanlıların ayanlarla çatışmaya girmesi Karadağlıları da etkilemiş ve iki kuvvet arasında kalmaktansa kendi kaderlerini kendileri tayin etmeye karar vermişlerdir (Jelavich, 2006: s. 274). Bu sebeplerden ötürü Rusya'nın da kışkırtmalarıyla her fırsatta Osmanlılara karşı harekete geçmişlerdir. Nitekim 1804'te başlayan Sırp isyanında da aynı şekilde Osmanlıların karşısında durarak Sırlara yardım etmekten geri durmamışlardır (Özer, 2010: s. 56-57).

3. BAĞIMSIZLIĞA DOĞRU İLK ADIMLAR

Ortodoks Kilisesi'nin gelenekleri uyarınca Vladikalar evlenemiyor, dolayısıyla çocuk sahibi olamıyorlardı. Bu gelenekten ötürü, 1830 tarihinde I. Petar'ın vasiyetine uygun olarak yerine yeğeni II. Petar Njegos (1830-1852) vladika seçildi. İdareci yönüyle beraber şiirleri ve diğer edebi yazılarıyla da tanınmakta, hatta en büyük Sırp şairi olduğu tahmin edilmekte olan II. Petar (Jelavich, 2006: s. 277), tıpkı I. Petar gibi ülkesinde bir takım reformlar yapmıştır. Şöyle ki, II. Petar, merkezi bir otorite için yeni organlar tesis etmiş, vladikaların güvenliğini sağlamak üzere *Pejanik* isimli bir muhafız birliği kurmuştur. 1837'de ülkeyi, Kaptanların yönettiği *Kapetanije* denilen birimlere bölmüş, bunların ve devlet memurlarının ücretlerinin devlet bütçesinden ödenmesini sağlamıştır. Aynı zamanda artan masrafları karşılayabilmek için bir vergi sistemi tesis etmiştir (Yılmazçelik-Özdem, 2013: s. 11). II. Petar'ın Adriyatik'e çıkma girişimleri Avusturya tarafından, Osmanlı Devleti'nin Mehmed Ali Paşa isyanı ile meşgul olmasını fırsat bilerek Padgoriçe, İşbuzi ve civarını ele geçirmeye çalışması ise Osmanlılar tarafından engellenmiştir. Grahova'da çıkan isyan da Osmanlılar tarafından bastırılmıştır. Karadağ'da sürekli çatışmaların yaşanması sebebiyle Osmanlılar tarafından bölgeye gönderilen Ömer Lütfi Paşa, Hersek'in en güçlü beylerinden Ali Paşa başta olmak üzere, bölgedeki bütün güç sahibi beyleri ortadan kaldırmış ve Osmanlı kontrolünü yeniden sağlamıştır (Yılmazçelik-Özdem, 2013: s. 12).

II. Petar, 1851'de, Rusya'dan gelen yeğeni Danilo'yu yerine halef bıraktıktan sonra öldü (DABOA, İrade Hariciye (İ..HR.), 89-4371). Danilo piskopos olmayı istemiyor ve seleflerinin aksine evlenmek istiyordu. Bu isteğini yerine getirdi ve görevlerini sivil ve dinî olmak üzere ikiye ayırarak vladika unvanını bıraktı. Başkent Çetine'den bir vladika görevlendirdi (Castellan, 1993: 316) ve Karadağ'ın ileri gelenleriyle Rusya ve Avusturya'nın onayını aldıktan sonra kendisini prens (gospodar) ilan etti (Ahmed Cevdet Paşa, 1960: s. 48). Londra sefiri Musurus Paşa'nın gönderdiği tahriratta Karadağ prensinin bağımsızlık istediği, bunun Rusya tarafından kabul edildiği ve Avusturya tarafından da onaylanacağı belirtilmekteydi (DABOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası [HR.TO.], 52-12). Osmanlı hükümeti ise Avusturya'nın Danilo'nun prensliğini kabul etmesi halinde protesto edeceğini bildirdi (DABOA, Sadaret Amedi Kalemî Evrakı [A}.AMD.], 43-7).

Karadağ'da teokratik yönetim şekli bu suretle kaldırılmış oluyordu (Jelavich, 2006: s. 278; Karal, 1988: s. 71-72). Osmanlı Devleti ise Danilo'nun teokratik rejimi terk ederek prens unvanı almasının devlet açısından zararlı sonuçları olacağını düşünerek bu değişikliği tanımamış (DABOA, Sadaret Amedi Kalemî Evrakı [A}.AMD.], 38-92; İrade Hariciye (İ..HR..), 89-4368.) ve eski düzeni kurmak üzere Ömer Paşa'yı görevlendirmiştir. Kısa süre önce Bosna ve civarında sorun çıkaran asi bey ve valilere boyun eğdiren Ömer Paşa, bu emri alır almaz harekete geçti ve ilk iş olarak Piperi kabilesini Çetine koalisyonundan kopardı. Ardından Karadağlıların kuşatma altına aldığı Zabljak üzerine yürüdü. Zor durumda kalan Prens Danilo, büyük güçlerden yardım istemek zorunda kaldı. Dalmaçya sınırında olan bu bölgelerin Osmanlı hâkimiyetinde olmasındansa Prens'in hâkimiyetinde kalmasını tercih eden Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne bir ültimatı vermesi üzerine Ömer Paşa geri çağırıldı ve ele geçirilen bölgeler Karadağlılara iade edildi (Jelavich, 2006: s. 278). Bu sırada Karadağlıların Hersek'te giriştikleri bir başka talan ve isyan hareketi de Osmanlılar tarafından bastırıldı (DABOA, İrade Dahiliye [İ..DH.], 259-16008)⁶.

Kırım Harbi (1853-1856) esnasında Osmanlı Devleti tarafından alınan tedbirlerin⁷ de etkisiyle Karadağ ile Osmanlılar arasında birkaç çapul hareketi dolayısıyla çıkan çatışmalar⁸ ile Ruslar tarafından çıkarılan fesat ve kışkırtma hadiseleri (DABOA, Sadaret Amedi Kalemî Evrakı [A}.AMD.], 49-79; İrade Hariciye [İ..HR.], 331-21311) dışında pek fazla gerginlik yaşanmamıştır. 1856 Paris Antlaşması'nda Karadağ meselesi hakkında bir karar alınmaması, yani Karadağ'ın bağımsızlık arzusunun devletler tarafından tanınmaması üzerine Rusya'dan yüz çeviren Danilo, diplomatik destek sağlamak üzere 1857'de Paris'e gitti. Danilo, her fırsatta milliyetçi ayaklanmaları destekleyen Fransa İmparatoru III. Napoleon'dan destek alma arzusunda idi. Fakat Paris'te istediği şekilde karşılık görmediği gibi, hem Ruslar hem de ülkesinin ileri gelenleri kendisine muhalif oldular. Faaliyetleri Osmanlılar tarafından takip edilen Danilo'nun Hersek'te isyan halinde olan Sırlara yardım ederek olaylara müdahil olması sebebiyle Karadağlılarla Osmanlılar arasında savaş yeniden başladı (Karatay, 2013: s. 451). Bu sırada Danilo büyük devletlere hitaben bir bildiri yayımlayarak şu isteklerde bulundu:

1. Karadağ'ın bağımsızlığı büyük güçler ve uluslararası diplomasi tarafından tanınmalı,

⁶ 1851 yılından itibaren mütemadiyen artan Karadağ olayları hakkında Ergilili Ahmed Hilmi Efendi tarafından "1268'den 1279 Tarihine Kadar Cereyan Eden (Osmanlı – Karadağ) Muhârebâtına Dair Tarihçe", "1268-1279 Osmanlı - Karadağ Muhârebesine Dair Tarihçe" veya "1268 – 1279 Osmanlı – Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi" isminde bir eser kaleme alınmıştır. Bu eser yüksek lisans tezi olarak çalışılmış ve transkribe edilerek ilim âleminin hizmetine sunulmuştur. Eser için bkz. Çayır, 2014.

⁷ Kırım Harbi sebebiyle oldukça yoğun olan ve bundan dolayı içeride herhangi bir olay yaşanmasını istemeyen Osmanlı Devleti, Karadağ hudutlarında gerginlik yaşanmaması için gerekli kişilere tedbirler alınması hususunda emirler göndermiştir. (DABOA, Sadâret Mektûbî Kalemî Umum Vilayet Evrakı [A.}MKT.UM..], 125-29).

⁸ Bu dönemde yaşanan birkaç çatışma ve bunların da hal yoluna konulması hakkında bkz. DABOA, İrade Hariciye (İ..HR..), 95-4646; 96-46-81; 96-4683; 108-5304; 330-21275; DABOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3...), 14-4; DABOA, Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A.}AMD.), 42-95; 43-21; 43-87; Sadâret Mektûbî Kalemî Umum Vilayet Evrakı (A.}MKT.UM..), 141-85; 151-69; 154-52.

2. Karadağ'ın sınırları Arnavutluk ve Hersek taraflarında genişletilmeli,
3. Karadağ-Osmanlı sınırı, Karadağ-Avusturya sınırı gibi tespit edilmeli,
4. Bar (Antivari) Karadağ'a verilerek ülke deniz tarafında toprak sahibi olmalıdır (Gölen, 2014: s. 665-666).

Danilo bu bildiriyle Karadağ'ın bağımsızlığını gerçekleştirmeyi iyice kafasına koyduğunu ve büyük devletlerin de işe karışmalarını istediğini göstermiştir. Zaten Karadağ'la ilgilenmekte olan Rusya, Avusturya ve Fransa, bu bildiriden sonra Karadağ lehine daha fazla müdahalede bulunmaya başlamışlardır. Nitekim kısa süre önce başlayan savaşta Fransa ve Rusya Adriyatik'e donanma göndererek Osmanlı Devleti üzerinde baskıda bulundular. Baskı altında kalan Osmanlı hükûmeti harekâtı durdurmak zorunda kaldı (DABOA, Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilayet Evrâkı [A.}MKT.UM..], 347-16). Bu iki devlet, Osmanlı ile Karadağ arasında bir antlaşma yapılmasını sağladı. Bu antlaşma Karadağ'ın sınırlarını bir miktar genişletti (Gölen, 2014: s. 666 vd.; Ahmed Cevdet Paşa, 1960: s. 162 vd.). Fakat antlaşmanın asıl önemli yanı, hukuken olmasa da, fiilen Karadağ'ın bağımsızlığının Fransa ve Rusya gibi iki büyük devlet tarafından tanınmasıdır (Karatay, 2013: s. 451). Danilo bu başarıyı elde etmiş, ancak Rusya'nın ve ülkesinde ileri gelenlerin kendisine muhalif olmalarını önleyememiştir. Rusya'dan yüz çevirip Fransa'ya yakınlaşmaya başlaması Rusların ve kardeşi Mirko da dâhil olmak üzere ileri gelenlerin çoğunun tepkisini çekmiş ve çok sayıda suikast düzenlenmiştir. Muhalefet o derece artmıştır ki, Karadağlılar Danilo'nun konağını bile bir ara kuşatma altına almışlardır (DABOA, Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi Evrâkı [HR.MKT.], 324-92). Nihayet 1860'ta bir suikast sonucunda öldürülmüş ve yerine verasete uygun olarak Nikola geçmiştir (Karatay, 2013: s. 451; Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi Evrâkı [HR.MKT.], 349-75; DABOA, İ.HR., 178-9821). Danilo'nun kendisinden yana olmasından gayet memnun olan Fransa, Nikola'nın da Rusya'dan ziyade kendisine meyilli olması için İşkodra konsolosu vasıtasıyla müzakerelerde bulunmuş, fakat Nikola, selefinin aksine bir tutum alarak Fransa'dan yana olmamıştır (DABOA, Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilayet Evrâkı [A.}MKT.UM..], 552-12).

Ruslar ve ileri gelenlerin yanı sıra Karadağ ahalisinin de muhalefet ederek Danilo'ya karşı harekette bulunması, milliyetçi duygularını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Danilo'nun kendileri gibi Slav kökenli olan Ruslardan yüz çevirerek Fransızlara dayanması bu muhalefeti doğuran başlıca sebep olmuştur. Bu da Karadağlıların milliyete verdikleri önemi göstermektedir. Burada şunun da altını çizmek gerekir ki, Karadağlıların bu dönemde bağımsızlık için önceki dönemlere kıyasla daha yoğun faaliyetlerde bulunmalarının muhtemel sebebi, Avrupa'da 1848'de yaşanan ihtilallerden sonra daha da güçlenen milliyetçilik fikir ve akımıdır. Fransa İmparatoru III. Napoleon'un bütün milliyetçi ayaklanmaları desteklemesi de bu hususta etkin olmuştur.

4. PRENS NIKOLA DÖNEMİ VE KARADAĞ'IN BAĞIMSIZLIĞI

1860'tan itibaren Karadağ'ın hâkimi olan Nikola da selefleri gibi rahat durmadı. Hersek'te yaşanan olaylara müdahil olunca (DABOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti [HR.SFR.3...], 63-7) Osmanlı hükûmeti kendisine sert bir ultiatom verdi. Nikola ultiatoma boyun eğmediği gibi kan dökülmemesi için Karadağ'ın

bağımsızlığının tanınmasını istedi (DABOA, A.}MKT.UM., 523-4). Nikola'nın bu davranışının üstüne bir de bağımsızlık istemesi üzerine Osmanlı ordusu sefere çıktı ve yapılan savaşlarda Karadağlılar mağlup edildiler. Savaşın sonra yapılan bir antlaşmayla yine eski statüko kabul edildi (Armaoğlu, 1997: s. 277; Çayır, 2014: s. 226 vd.).

Prensliğin ilk dönemlerinde Osmanlı Devleti'yle savaşmak zorunda kalan Nikola, savaşın ve sonrasında yapılan antlaşmadan edindiği tecrübeden sonra daha tedbirli davranmaya, tek başına Osmanlıların karşısına çıkmamaya karar verdi. Bundan ötürü Sırp lideri Miloş Obrenoviç'le işbirliği yapmak için diplomatik müzakerelerde bulundu. Obrenoviç'in de işbirliğini menfaatleri açısından yararlı bulması üzerine iki taraf arasında 1866'da bir ittifak yapıldı. Nikola, Osmanlılarla yapılan savaşlarda yetersizliğini gördüğü ordusunun daha düzenli bir hale getirilmesi ve çağdaştırılması için reformlara başladı; bu hususta en fazla yardımı müttefiki Sırp'lardan gördü (Karatay, 2013: s. 452). Nikola sadece askerî sahada değil, idari, sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarında da reformlar yaparak Karadağ'ı modernleştirmeye çalıştı (Özdem, 2012: s. 181 vd.). Karadağ, 1875'teki Hersek isyanına bu şartlar altında; ordusunu eskiye oranla daha düzenli bir hale getirmiş olarak müdahale etti.

1870'lere gelindiğinde Balkanların neredeyse tümünde Panslavizm'in etkili olduğu görülmektedir. Rusya'nın başını çektiği bu akım, adından da anlaşılacağı üzere, "Slav kökenli milletlerin Rusya'nın öncülüğünde bir araya getirilmesi" amacıyla ortaya sürülmüş bir fikir ve harekettir (Kurat, 1953: s. 241 vd.). Uzun zamandır Karadağ ile sıkı ilişkileri olan ve hem maddi hem de manevi sahada her türlü desteği veren Rusya'nın başını çektiği bu akımın Karadağ'ı da etkisi altına alması gayet tabii idi. Hersek ayaklanması patlak verdiği sırada Panslavizm hareketi Karadağlılar arasında büyük taraftar bulmuş ve yönetici kadroyu da etkisi altına almıştı (Aydın, 2005: s. 913).

1875'te çıkan ve Balkan bunalımına sebep olarak önce Osmanlı ile Sırbistan ve Karadağ, ardından Osmanlı-Rus savaşına sebep olan Hersek isyanının görünürdeki sebebi, Haziran başında bir grup Hersekli Gayr-ı Müslim'in vergiler ve Osmanlı askerlerinden şikâyet ederek Karadağlılara sığınmalarıyla konunun uluslararası bir mahiyet alması ve Osmanlı yöneticileri ile bölgedeki sorumluların olayın ilk safhasında yeterli tedbirleri almamaları neticesinde bu küçük hareketin büyük bir isyan ve bunalıma dönüşmesidir (Urhan, 2015: s. 181 vd.; Özdem, 2012: s. 187). Fakat böyle küçük bir olayın bu kadar geniş çaplı bir harekete dönüşmesinin arka planında daha farklı meseleler bulunmaktadır. Şöyle ki, 1870'te Kotor'da çıkan ve Karadağ ve Sırbistan tarafından desteklenen küçük bir isyanda Avusturyalılar mağlubiyete uğramış ve onur kırıcı bir antlaşma yapmak zorunda kalmışlardır. 1875'te başlayan isyana Avusturya'nın müdahalesinden çekinen Sırbistan destek vermemiş, Karadağ ise devletlerin uyarılarına rağmen destek vermekten geri kalmamıştır. Bölgeyi denetimi altına almak ve bulduğu ilk fırsatta incinen onurunu onarmak isteyen Avusturya da

isyana destek vermiştir (Özer, 2010: s. 78-79; Karatay, 2013: 452). Rusya'nın zaten her fırsatta Balkanlara müdahale ettiğini biliyoruz. Hersek'te çıkan isyana dışarıdan da müdahale edilmesi sonucunda ilk etapta kırk bin kişi yerini terk ederek Avusturya ve Karadağ topraklarına göç etmiştir (DABOA, Yıldız Esas Evrâkı [Y..EE.], 77-18). Bu göçler, daha ilk anlarda bile isyanın ne kadar genişlediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sebebi her ne olursa olsun, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını koparmak amacıyla ayaklanmayı fırsata dönüştürmek isteyen Karadağlılar, Rusya'nın da kışkırtmalarıyla, daha önce yaptıkları ittifaka dayanarak Sırbistan ile birlikte Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler (DABOA, Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS.], 212-34; Karatay, 2013: s. 453). Savaşa kendilerinden emin başlayan Karadağ ve Sırbistan, hiç beklemedikleri sonuçlarla karşılaştılar. Savaş ilanından sonra hızla harekete geçen Osmanlı ordusu, kısa sürede Sırp ordularını mağlup etti, ancak Karadağ ordusuna istediği darbeyi vuramadı. Osmanlı ordusunun savaşta kısa sürede başarılar elde ettiğini ve Sırbistan'ın savaş dışı kaldığını gören Avrupalı devletler diplomatik müdahalelerde bulundular. Sırbistan'ın, yardım isteği üzerine devletlerin arabuluculuk yapmalarıyla sunduğu mütareke teklifi Osmanlı Devleti tarafından önce reddedildi (DABOA Y..EE., 84-78). Ancak devletlerin sıkıştırması üzerine kabul etmek zorunda kaldı (DABOA, Y..EE., 84-79) ve önce iki aylık mütareke (DABOA, HR.SYS., 1398-17), ardından barış antlaşması imzalandı (Mahmud Celâleddin Paşa, 1980: s. 153 vd.). Fakat aşırı toprak istekleri sebebiyle Karadağ ile barış yapılamadı, sadece iki aylık mütareke imzalandı (DABOA, Cevdet Eyaleti Mümtaze [C..MTZ.], 11-542).

Karadağ'ın bazı toprak isteklerini kabul eden Osmanlı Devleti'nin, Müslüman nüfusun yoğun olduğu Nikşik'i vermeyi kabul etmemesi antlaşmanın yapılamamasında başlıca sebep oldu (DABOA, HR.TO., 282-19; Urhan, 2016: s. 238-289). Bu arada, İngiltere'nin İstanbul elçisi, Osmanlı hükûmetine, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'e özerklik verilmesini ve Sırbistan ile Karadağ'ın muharebeden önceki durumunda kalmasını içeren bir teklif sunmuş, teklif kabul edilmediği takdirde İstanbul'u terk edeceğini bildirmiştir (DABOA, Y..EE., 77-42). Fakat bundan sonraki gelişmelerde İngilizlerin müdahalesine gerek kalmamış, Rusya daha aktif bir politika benimseyerek Osmanlı Devleti üzerinde doğrudan askerî güç kullanmak ve bu yoldan hedeflerine ulaşmak amacıyla harekete geçmiştir. Fakat harekete geçmeden önce İstanbul elçisi General İgnatiyev vasıtasıyla Sırbistan ve Karadağ'la mütareke yapılması hususunda Osmanlı hükûmetine teklifte bulunmuş, mütareke yapılmadığı takdirde diplomatik ilişkilerin kesileceği yönünde tehdit etmiştir. (DABOA, Y..EE., 84-83).

Osmanlı Devleti'nin savaşta üstünlük kurması, Karadağ'la barış yapılamaması ve büyük devletlerin barış için sunduğu Londra Protokolü⁹nü kabul etmemesi üzerine harekete geçen Rusya, Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti (DABOA, HR.TO., 496-41; 37-85). Bununla birlikte Karadağ'la az önce ara verilmiş olan savaş da yeniden başladı. Osmanlı ordusu Karadağ cephesinde başarılar elde etmeye başladı. Prens Nikola zor durumdayken Rus ordularının Tuna'yı aşarak Osmanlı topraklarına girmeleri üzerine durum Osmanlıların aleyhine, Karadağlıların lehine dönmeye başladı. Zira Karadağ cephesindeki birliklerin büyük bir kısmı Ruslarla savaşmak üzere geri çekilmişti. Bundan yararlanan Karadağlılar ileri harekâtla Nikşik, Bileke, İspiç, Bar (Antivari), Ülgün ile Grmozur, Vranjina ve Lesendro adalarını ele geçirdiler. Osmanlıların arka arkaya mağlubiyete uğramaya başladığını gören Sırbistan'ın yeniden savaşa başlaması (DABOA, HR.SYS., 1407-17), Karadağlıların işgalleri ve bilhassa Rusların Tuna'yı geçtikten sonra hızla ilerleyip Balkan Dağlarını aşarak Trakya'da Edirne'yi işgal etmeleri ve İstanbul kapılarına; Yeşilköy'e kadar gelmeleri üzerine Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kaldı (Urhan, 2016: s. 239; Karatay, 2013: s. 453) ve iki devlet arasında Edirne Mütarekesi imzalandı. Edirne Mütarekesi'nde Karadağ'la ilgili olarak şu maddeler yer almıştır: Rusya, askerî harekâtı durdurması ve mütareke şartlarını kabul etmesi için Karadağ'la gerekli görüşmeleri yapacak ve Osmanlı Devleti de Karadağ'a karşı herhangi bir harekâta bulunmayacak; Osmanlılarla Karadağlılar arasındaki sınır, aralarında Rus temsilcisinin de bulunacağı Osmanlı ve Karadağ temsilcilerinden oluşan bir komisyonun çalışmalarıyla belirlenecektir (Urhan, 2016: s. 243; DABOA, Y..EE., 76-32).

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Edirne Mütarekesi'nden sonra barış antlaşması için müzakerelere başlandı ve Ayastefanos (Yeşilköy) Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Karadağ, Romanya ve Sırbistan'a bağımsızlık, Bulgaristan'a özerklik verildi. Doğu'da ise Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakıldı (Özer, 2010: s. 96; Karatay, 2013: s. 453). Antlaşmanın birinci ve ikinci maddesinde Karadağ'a yer verildi. Birinci maddeyle Karadağ'ın sınırları çizildi. Bu maddeyle birçok önemli bölgeyle beraber Gaçka, Nikşik, İşboz, Bar (Antivari), Jabyak, Ülgün ile İspiç Liman'ı Karadağ'a verildi. Böylece uzun zamandır denize çıkmak için mücadele eden Karadağ'ın isteği yerine gelmiş oldu ve Adriyatik'te Karadağ'a kapı aralandı. Bu maddede belirtilen yerlerin verilmesiyle Karadağ'ın toprakları neredeyse üç buçuk katı genişletildi. İkinci maddeyle ise Karadağ'ın bağımsızlığı ve Osmanlı Devleti'nin de bunu kabul ettiği belirtilmiştir. (Özcan, 2009: s. 75-76; Urhan, 2016: s. 245-246).

⁹ Hersek'teki isyana ve Karadağ ile yapılacak mütareke ve barış sorununa çare bulmak amacıyla İstanbul'da altı büyük devletin katılımıyla yapılan Tersane Konferansı'nda alınan kararların uygulanması için Rusya'nın baskısıyla Londra'da yine altı büyük devletin katılımıyla bir toplantı yapıldı. Bu toplantıdan çıkan kararlar bir protokol haline getirildi ki, buna Londra Protokolü denilmektedir. Buna göre; Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da, protokolü imzalayan devletlerin İstanbul'daki elçilerinin gözetiminde ıslahatlar yapılacak, Karadağ ve Sırbistan ile barış görüşmeleri yapılarak gerekli sınır düzenlemeleri yapılacak ve Balkanlardaki Osmanlı ordusu, güvenliği ve asayişini sağlayacak kadar olacak, fazlası tahliye edilecekti. (Özer, 2010: s. 93-94; Mahmud Celâleddin Paşa, 1980: s. 177 vd.).

Ayastefanos Antlaşması bir ön barış idi. Nitekim Rusya, bu antlaşmanın büyük devletler tarafından kolay kolay kabul edilmeyeceğini ve uluslararası bir antlaşma haline getirilmesini isteyeceklerinin farkındaydı. Avusturya başbakanı Andrassy,

daha antlaşma yapılmadan önce mecliste yaptığı bir konuşmada yapılacak mütareke ve antlaşmanın Avusturya'nın menfaatlerine dokunduğu takdirde kabul edilmeyeceğini söylemişti (DABOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Hâriciye Nezâreti Marûzâtı [Y..PRK.HR.], 2-48). Nitekim öyle de oldu: İngiltere ve Avusturya-Macaristan antlaşmayı kabul etmediklerini, devletlerin katılacağı bir kongrede antlaşma maddelerinin ele alınması gerektiğini bildirdiler. Avusturya-Macaristan, Adriyatik'e çıkan Karadağ'ın kendisine engel teşkil etmesinden ve Rusya'nın Balkanlar ile Osmanlı Devleti üzerinde bu derece nüfuz elde etmesinden, İngiltere ise Ayastefanos Antlaşması'yla özerklik verilen ve toprakları bir hayli genişletilen Bulgaristan meselesi ve Rusya'nın çok fazla nüfuz elde etmesinden ötürü bu antlaşmaya karşı çıkararak maddelerin gözden geçirilmesini ve gerekli yerlerde düzeltmeler yapılmasını istemişlerdir (Özcan, 2009: s. 79-80).

Nihayetinde Berlin'de yapılan Kongre'de Berlin Antlaşması adını alan yeni bir antlaşma imzalandı. Karadağ'la ilgili olarak kısaca şu hususlar kabul edilmiştir:

Osmanlı hükûmeti ve antlaşmayı imzalayan bütün devletler Karadağ'ın bağımsızlığını tanımayı kabul etmişlerdir. Karadağ'a verilen topraklar ise Ayastefanos Antlaşması'nda verilenlerin yarısına indirilmiştir (DABOA, İ..MMS., 59-2772; DABOA, HR. TO., 497-26). Buna rağmen Nikşik, Kolaçin, Piva, Spuz, Zabljak ve Podgoriça'yı içeren topraklar verilerek savaş öncesine oranla toprakları iyice genişletilmiştir (DABOA, Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemî Evrakı [A.]MKT.MHM.), 483-1). Ayastefanos'ta deniz tarafında Karadağ'a verilmiş olan bazı topraklar ile Ülgün Osmanlı'ya iade edilmiştir. Bar limanı ve Karadağ'a verilen sahil şeridinin bütün devletlerin savaş gemilerine kapalı olması ve Karadağ'ın savaş gemisi edinmemesi de antlaşmada kabul edilen maddeler arasındadır (Özer, 2010: s. 97-98; Özcan, 2009: s. 82-85). Karadağ, Romanya ve Sırbistan'ın bağımsızlığı dışında Berlin Antlaşması'nda şu maddeler kabul edildi: Bulgaristan'ın sınırları daraltılarak Osmanlı Devleti'ne vergi bağıyla bağlı bir prenslik haline getirildi. Doğu Rumeli özerk bir eyalet olurken, Girit'in 1868'de belirlenen şartlar çerçevesinde özerk yönetimini sürdürmesine, Bosna-Hersek'in geçici olarak Avusturya-Macaristan'ın işgaline bırakılmasına, Doğu'da Kars, Ardahan, Batum'un Rusya'ya, Eleşkirt ve Beyazıt'ın Osmanlı'ya, Kotur'un ise İran'a verilmesine ve Boğazların statüsünde herhangi bir değişiklik yapılmamasına karar verilmiştir (DABOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Hazine-i Hassa [Y..PRK.HH.], 3-7; Armaoğlu, 1997: s. 526-527).

Berlin Antlaşması'yla Karadağ'ın toprakları yaklaşık iki kat genişletilmiş ve Adriyatik'e çıkması sağlanmıştır. En önemli husus ise Karadağ'ın bağımsızlığının devletlerarası hukukta tanınmasıdır. Böylece Karadağlıların yaklaşık yüzyıldır arzusunda oldukları ve Fransız İhtilali'nde ortaya çıkan ve kısa sürede yayılan milliyetçiliğin etkisiyle uğruna bir hayli çaba sarf ettikleri bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında XV. yüzyılda başlayan münasebetler, ilk anlardan itibaren gergin halini muhafaza etmiştir. Karadağlıların, yaşadıkları coğrafyanın da etkisiyle egemenlik kabul etmez tavırları, Osmanlı Devleti'ni her zaman uğraştıran meselelerin başında gelmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar bu ve benzeri sebeplerle Osmanlı hâkimiyetini hazmedemeyen Karadağlılar, bu dönemde ortaya çıkan Fransız İhtilali'nin getirdiği değişimlerle Osmanlıların egemenliğini kabul etmeme noktasında farklı bir tavır sergilemeye başlamışlardır. Bu tavır değişiminde en önemli etken, Fransız İhtilali'nden doğan ve kısa sürede yayılarak Balkanları, dolayısıyla Karadağlıları da etkisi altına alan milliyetçilik fikir ve hareketleridir.

Fransız İhtilali'nin getirdiği fikir akımlarından belki de en etkin olan milliyetçiliğin Osmanlı Devleti'nin bilhassa Gayr-ı Müslim tebaası üzerinde önemli tesirleri olmuştur. XIX. yüzyıl boyunca Balkanlarda Osmanlı Devleti'ni uğraştıran bu mesele, önce Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesine, ardından Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Girit gibi bölgelerde ayaklanmalar çıkmasına sebep olmuştur. Büyük çoğunluğu Balkanlarda çıkan bu ayaklanmalar sadece Osmanlı Devleti'ni değil, diğer büyük devletleri de zaman zaman meşgul etmiştir. Bu devletlerden en kârlı çıkan tabii olarak Rusya olmuştur. Osmanlı Devleti'ni parçalama siyaseti doğrultusunda önüne çıkan her fırsatı değerlendiren Rusya, Karadağ'da çıkan ayaklanmaları da her zaman desteklemiştir. Bunda sadece Rus menfaatleri değil, Panslavizm politikasının da etkisi olmuştur.

1851'de Karadağ reisinin Vladika unvanını bırakarak Prens unvanını almasıyla başlayan bağımsızlığa doğru giden dönem, 1860'ta Nikola'nın Prens olmasıyla birlikte daha hızlı bir gelişim göstermeye başlamıştır. Nikola ülkesinde birçok alanda reformlar yaptıktan sonra Sırbistan ile yakın münasebetler kurarak 1866'da ittifak yapmıştır. 1875'teki Hersek isyanına destek vererek olayların büyümesine sebep olmuş, hemen ardından Sırbistan ile birlikte Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bu savaşta istediğini elde edemese de, savaşın gelişmelerinin sebep olduğu 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ve harpten sonra imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) ve Berlin Antlaşması'yla topraklarını yaklaşık iki kat genişletmiş, Karadağ'ın bağımsızlığını Osmanlı Devleti ile diğer büyük devletlere kabul ettirmeyi başarmıştır.

Başından beri Osmanlılar karşısında mücadele etmekten geri durmayan, fakat Fransız İhtilali'nden sonra yeni bir karakterle; milliyetçi tesirlerle hareket eden Karadağlılar, nihayetinde arzuladıkları bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Bunda Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı ve 1830 ve 1848 ihtilallerinde daha fazla gelişen ve yayılan milliyetçiliğin etkisini görmemek mümkün değildir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C..MTZ.), 11-542.

DABOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3...), 14-4; 63-7.

DABOA, Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemî Evrâkı (HR.MKT.), 324-92; 349-75.

DABOA, Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.), 212-34; 1398-17; 1407-17.

DABOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.), 37-85; 52-12; 282-19; 496-41; 497-26.

DABOA, İrade Dahiliye (İ..DH.), 259-16008.

DABOA, İrade Hariciye (İ..HR.), 89-4368; 89-4371; 95-4646; 96-46-81; 96-4683; 108-5304; 178-9821; 330-21275; 331-21311.

DABOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ..MMS.), 6-245; 59-2772.

DABOA, Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB), 48.

DABOA, Sadâret Amedi Kalemî Evrâkı (A}.AMD.), 38-92; 42-95; 43-21; 43-87; 49-79.

DABOA, Sadâret Mektûbî Kalemî Umum Vilayet Evrâkı (A.}MKT.UM.), 125-29; 141-85; 151-69; 154-52; 347-16; 523-4; 552-12.

DABOA, Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemî Evrâkı (A.}MKT.MHM.), 483-1.

DABOA, Yıldız Esas Evrâkı (Y..EE.), 77-18; 76-32; 84-78; 84-79; 84-83.

DABOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Hâriciye Nezâreti Marûzâtı (Y..PRK.HR.), 2-48.

DABOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Hazine-i Hassa (Y..PRK.HH.), 3-7.

Araştırma ve İncelemeler

Ahmed Cevdet Paşa, (1960), *Tezâkir 13-20*, Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Armaoğlu, F. (1997), *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Aydın, M. (2005), “Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)’nda Panslavizm’in Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ’ın Rolü”, *Belleten*, C. 69, S. 256, s. 913-936.

Castellan, G. (1993), *Balkanların Tarihi 14.-20. Yüzyıl*, Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Çayır, K. (2014), *Karadağ Meselesi (1851-1863)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Gölen, Z. (2011), “1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *Belleten*, C. 75, S. 273, s. 503-544.

- Gölen, Z. (2014), “Karadağ Devleti’nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858-1860)”, *Bellekten*, C. 78, S. 282, s. 659-698.
- Hazan, E. (2016), *Fransız Devrimi Tarihi*, Çev. Nazlı Ceyhan Sümter, Say Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H. (2008), “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul. s. 29-56.
- Jelavich, B. (2006), *Balkan Tarihi 18.ve 19. Yüzyıllar*, C. 1, Çev. İhsan Durdu-Haşım Koç-Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul.
- Kalaycıoğlu, E. (1993), “Ethnic Nationalism and Politics in the Balkans”, *Turkish Review of Balkan Studies*, İSİS Yayınları, İstanbul, s. 205-220.
- Karal, E. Z. (1988), *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karatay, O. (2013), “Karadağ’ın Bağımsızlık Mücadelesi”, *Balkanlar El Kitabı*, C. 1: Tarih, Ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 447-458.
- Karatay, O. (2013), “Ortaçağ’da Karadağ Tarihi”, *Balkanlar El Kitabı*, C. 1: Tarih, Ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 143-153.
- Karatay, O. (2013), “Osmanlı Hakimiyetinde Karadağ”, *Balkanlar El Kitabı*, C. 1: Tarih, Ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 355-363.
- Kithir, T. (2015), *Balkanlar’ın Osmanlı Tarihi 1352-1913*, İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- Kurat, A. N. (1953), “Panslavizm”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XI, S. 2-4, Ankara, s. 241-278.
- Mahmud Celâleddin Paşa, (1980), *Mir’at-ı Hakikat (Hakikatin Aynası)*, C. II, Haz. İ. Miroğlu-M. Derin-M. Halacoğlu-Ö. Akdaş, Tercüman, İstanbul.
- Mccarthy, J. (2012), *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Memic, M. (2016), *Karadağ Boşnak (Müslüman) Tarihi*, Kastaş Yayınevi, Çev. Saffet Atalay, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (1993), “Formation of National Identity Among Balkan Peoples” *Turkish Review of Balkan Studies*, İSİS Yayınları, İstanbul, s. 43-50.
- Özcan, U. (2009), *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı –Karadağ Siyasi İlişkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Isparta.
- Özdem, A. G. (2012), *Karadağ’ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- Özer, F. (2010), *Arşiv Vesikalarına Göre XIX. Yüzyılda Karadağ İsyanları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Rude, G. (2015), *Fransız Devrimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul.

Urhan, V. C. (2016), “Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması”, *Avrasya Etüdlere Dergisi*, C. 50, S. 2, s. 235-258.

Urhan, V. C. (2015), *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Üçok, C. (1975), *Siyasal Tarih (1789-1960)*, Sevinç Matbaası, Ankara.

Turan, M. (2014), “Avrupa Devletlerinin Osmanlı Politikaları ve 1821 Yunan İsyanı”, *Tehcirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyenlar (Uluslararası Sempozyum)*, Diyarbakır, s. 339-347.

Yılmazçelik, İ.-Özdem A. G. (2013), “Düvel-i Muazzama'nın Karadağ Üzerinden Osmanlı Devleti İle Mücadeleleri ve Bunun Günümüze Yansımaları”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, (sayfa sayısı yok).